

केलत्वाःया अभिलेख

डा. राजनलाल (रास) जोशी

सहप्राध्यापक, नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग

email: rajan.joshi@cdnb.tu.edu.np

लः त्वनेगु पदार्थ खः । थ्व अन्न नं खः । अन्न सय्केत लः मदय्क मगाःगुलिं हे थुकियात
अन्न धाःगु खः । जीवन निर्वाह याय् धुंकाः जीवनयात परिशुद्धिया नितिं नं लः माः । थुकथं
जीवनया हरेक ख्यलय् माःगु लखं हे सभ्यता दय्की । लः मदय्क सभ्यता न्हाइमखु ।
नेपाःगाःया येँ देय् दुने नं थौंया सघन येँ देय् लखं हे विकास जूगु वस्ती खः । प्यखेरं खुसि
न्हानाच्चंसां नगर निर्माणया नितिं उगु लः नगर दुने हय्मफयाः लिच्छविकाल न्हाःतक
बन्जर वा सुख्खा येँ देसय् दकले न्हापां मानदेवं लः हःगु खः । थ्व हे लः हःगु प्रसंग
दुथ्यानाच्चंगु अभिलेख खः केलत्वाःया अभिलेख । थुकी लः हया धकाः न्हाथने धुंकाः थ्व
लागाय् चहपह अप्वल । अझ मेमेगु भौतिक संरचना निर्माणलिसें स्वापू दुगु अभिलेख
लुयावःगु आधारय् हाडिगाँ वा नरलय् न्यनाच्चंगु नेपाःगाःया सभ्यता येँ देसय् विस्तार जुल
धाय्फु । उकिं केलया अभिलेख येँ देय्या जीवनसूचक खः । थ्व हे लखं थनया लः
सम्पदायात जक मखु थन सुख्खा भूमी नं जीवन थनेगु ज्या याःगु दु ।

मूखँगोः - केलत्वाः, मानदेव, देय्धः, चिशिमण्डा, जमयम्बि

१.१ म्हसीका

लः जीवनया आधार खः । लः मदय्क जीवनया परिकल्पना नं याय् फइमखु । थुकथं जीवनलिसें
स्वानाचोगु लःयात कयाः शासकत तसकं गंभीर व सम्वेदनशील जू । उकिं नेपाःगाःया इतिहासय् लःयात
कयाः दको धइथें शासकतय्सं ध्यान ब्यूगु खनेदु । जीवन निर्वाहया नितिं माःगु लःया पूर्ति याय्त इतिहासया

थीथी कालखण्ड्य् थीथीकथंया विकास निर्माण जूगु दु । लःया हे कारणं विश्वया मेमेगु थासय् विकास मजूगु वास्तु नेपाःगालय् जूगु दु । भूमिगत रुपं लः शुद्धिकरण यानाः ल्वहंहिति हाय्केगु प्रविधि नेपाःया थःगु हे प्रविधि खः । अथे हे नगरय् लः व्यवस्थित याय्त खुसी बसि ताय्गु, नगरया दुने व पिने पुखू दय्केगु ज्या नगरवासीयात लखं दुःख मजुइमा धकाः खः । नगरयात व्यवस्थित याय्गु नितिं कृत्रिम रूपं धः दय्काः नगरवासीपिन्त लःया व्यवस्था नं थन जूगु दु । थुकथं नगरयात समुचित विकास याय्गु नितिं सचेतपिं शासकतय्सं लः इनेगु खँय् विवाद मवय्मा धकाः माःछि लः इनेगु व्यवस्था यानाब्यूगु दु । थो बाहेक राज्यसंयन्त्रय् चोपिन्सं जनतायात लखं दुःख मबीमा धकाः इस्तिहार हे जारी याःगु अभिलेखत नं नेपाःगालय् दु । थो ल्याखं नं सी दु नेपाःगालय् लःयात गुलि महत्व बियातःगु धइगु । अझला राज्यय् लःया व्यवस्थापन याय् फत धाःसा राज्यया उन्नति जुइ धइगु वाःचाःपिं शासकतय्सं नेपाःगाः न्यंकरं देय् धःया मार्फत् लःया व्यवस्था यानाब्यूगु दु । जीवनय् लः मदय्क मगाः धइगु वाःचाय्का थुक्रियात व्यवस्थित याय्त लिच्छविकालय् हे तिलमक वा लखमकया व्यवस्था यानातःगु नं सीदु (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ५६६) । हाडिगाया संवत् ३० या अंशुवर्माया अभिलेखय् लःया लँ पानीय मार्गया नां न्हेथनातःगु दु । उगु लँय् ज्या याइम्हसित राज्यं दँय् २ पुराण २ पण बजेटया व्यवस्थाया आधारय् लिच्छविकालय् राज्य संयन्त्रया सम्बेदनशीलता खनेदु (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ३०२) । संवत् ४७२ या मानदेवया म्हाय् छय् भारविं ख्वाउँगु व यच्चुगु लःया व्यवस्था यानाब्यूगु (वज्राचार्य, २०३०, पृ. १७९), अंशुवर्माया संवत् २९ या अभिलेखय् पानीय गोष्ठी व प्रणाली गोष्ठीया न्हेथनातःगु दु (वज्राचार्य, २०३०, पृ. २८४) । नक्साल भन्सारहितिया अभिलेखय् नीलीशालाया हिति दय्कूगुलिं द्रहं गाडा गोरु यंके मदइगु प्रसंग (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ३५५), संवत् ४८ या यल तःइयाःया अभिलेखय् लः इनेगु स्यलंहंया व्यवस्था दु (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ३५५) । थुकथं लिच्छविकालय् लःयात कयाः चर्चा याय्गु झोलय् यँया दकले न्हापां लः व्यवस्था यानागु धकाः यँया केल तःखाछँया अभिलेखय् न्हेथनातःगु खः । थो अभिलेखयात कयाः दकले न्हापां वज्राचार्य (२०२३, पृ. २) थाय् ब्यूगु खः । उकी अभिलेखयात कयाः व्याख्या मदु । उक्रिया हे निरन्तरता धनवज्र वज्राचार्य लिच्छविकालका अभिलेख सफुती ब्यूगु दु ।

लिच्छविकालय् यँय् लःया ब्यवस्थायात कयाः चोयातःगु थुगु अभिलेखं यँदेय्या विकासय् गुजोगु भुमिका म्हितूगु दु धैगु सीमदुगु अवस्था दु । अथे हे थुगु अभिलेखय् लः हया धकाः जक न्हेथनातःगु दु । थुक्रिया स्पष्ट व्याख्या मदु । लिच्छविकालया मेमेगु अभिलेखय् स्पष्ट रुपं धः, हिति, जःधुंया व्यवस्था याना धकाः धयातःगु दु । थो हे अभिलेखय् धाःसा उजोगु शब्द छेलातःगु मदु । थुकिं यानाः नं थुगु अध्ययन आवश्यक खनेदःवःगु खः ।

ल:यात कया: न्हेथनेबले थो मात्र तोनेगु वा सुचुपिचु व बुँज्याया साधन जक मखु । थो जीवनया सार ख: । थुकी विवाद मदु । जीवनया सारया रूप्य् थाय् का:गु लखं हे मुक्कं सभ्यता दय्केगुलि नं भूमिका म्हितीगु जूगुलिं थुगु अभिलेखयात कया: अध्ययन थौया आवश्यकता ख: ।

१.२ सैद्धान्तिक आधार

यें केलत्वा: त:खाछेंया मानदेवया अभिलेख लखय् आधारित ख: । प्रत्यक्ष रूपं थो अभिलेखयात कया: अध्ययन याय्बले पाठ केन्द्रित खनेदु । अथेख:सां पाठय् द्थ्या:गु बुँदाया आधारय् थो कार्ल ए विटफोगेलया हाइड्रोलिक सभ्यता सिद्धान्तय् लिधनाचोंगु दु । थो सिद्धान्त राज्य निर्माणय् ल: या भूमिका धइगु खँय् केन्द्रित ख: । ल: मदय्क सभ्यता न्हांवनीमखु । लखं दकले न्हापां कृषिया ज्या न्हाकी । थो धुंका: केन्द्रीकृत सभ्यताया शुरु जुइ । थथे केन्द्रीकृत शासनय् राज्य शासनं कृषि उपजया कारोबार व्यापार प्रवर्द्धन सुरक्षा व्यवस्था यायां राजनीतिक संरचना आर्थिक संरचना दय्का: न्हूगु हे संरचना दय्की । न्हूगु हे शक्तिया अभ्यास जुइ धका: विटफोगेलया Oriental Despotism य् न्हेथनात:गु हाइड्रोलिक सभ्यता सिद्धान्तया प्रकृया ख: । केलया थुगु अभिलेखं अप्रत्यक्ष रूपं यँयात शक्ती हय्गु भूमिका म्हितूगुलिं थुकी केन्द्रित जूगु दु ।

१.३ यँ मानवबस्ती योग्य भूमि मखु

यम्बु, यंगल, कोलीयग्राम व दक्षिणकोलीयग्राम थीथी नामं म्हस्यूगु यँ देय्या इतिहास पुइका: सोयूगु ख:सा थो लागा सोनिग:या दकले लिपा विकास जूगु थाय्कथं कयात:गु दु । भौगोलिक रूपं प्राकृतिक पुखूया रूप्य् ल्यनाचोंगु नेपा:गा:या ल: कुरुवा:या लँपु जुना: पिहाँ वनेवं थन मनूया बसोबास अपोया: व:गु ख: । व सिबें न्ह्य: लखं मथ्यूगु थासय् (त:जागु थासय्) मनूया बसोबास जुयाचोंगु ख: । थुकथं मानवसभ्यताया विकासया झोलय् हे चाबही, गोल, हाडिगाँ, माग:, चाँगु लागाय् दकले न्ह्य:ने ला: । थो लागा मनूया बसोबासय् जक सीमित मजू । थो लागा राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व धार्मिक रूपं नं समृद्ध ख: । अथे ख:सां यँ देय् (पूर्वय् तुंग्य:, पश्चिमय् विष्णुमति, उत्तरय् थँबही व दक्षिणय् वन्दे) तकया लागा धा:सा समृद्ध जुइमफु । थुकिया मू कारण हे ल:या उपलब्धता ख: । भौगोलिक रूपं पेखेरं खुसि दुसां दक्वं खुसि यँ देय्या उचाइसिबें कोय् ला: । यँ देसं पूर्वय् ला:गु तुखुचा समुद्र सतहं १२९५ मिटर उचाइलय् दु । अथे हे पश्चिमया विष्णुमति समुद्र सतहं १२७९ मिटर, उत्तरया सामाखुसि समुद्र सतहं १२९० मिटर व दक्षिणया ल:या स्रोत बागमती समुद्र सतहं १२७८ मिटर उचाइलय् दु । यँ देय्या थँहिति समुद्र सतहं १३०५ मिटर उचाइलय् दु । दकले चिजा:गु थाय् टेकु वन्देत्वा: समुद्री सतहं १२९२ मिटर उचाइलय् दु । थो ल्याखं यँ देय्या पेखेरं मदिकक

न्हाइगु खुसिया लः देसय् दुने हय् मफयाः हे थो लागा ग्रामया रूपय् जक ल्यनाचोंगु खनेदु । छखे हाडिगाँ, नरः, मागः थें जाःगु राजधानी, गोल थें जाःगु धार्मिक सांस्कृतिक केन्द्र मेखे यें देय् गाँया रूपय् ल्यनाचोंगु मू कारण हे थन सहज रुपं लः व्यवस्था याय् मफयाः हे खः । थुक्रिया लिचोः लिच्छवीकालीन यें देय् कौटिल्यया अर्थशास्त्रय् न्हेथनातःकथं कुलशतावरं पञ्चशतकुलपरं ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसीमानमन्योन्यारक्षं निवेशयेत् अर्थात् म्होति सच्छि व अपोलय् न्यासःखा छें दुगु बस्तीया प्रतिनिधित्व यानाः गाँया रूपय् लेनाचोन (वज्राचार्य, २०३०, पृ. १०३) । दक्षिणकोलीय ग्राम व कोलीयग्राम नामं थःगु म्हसीका बियाचोन ।

यें देय्या पेखेरं खुसिया व्यवस्था दुसां सिंचाइ वा त्वनेगु लःया अभावय् गामं सहर जुइमफुगु धइगु कार्ल ए विटफोगेलया हाइड्रोलिक सिभिलाइजेशन सिद्धान्तय् व्याख्या जूकथं खः । हाइड्रोलोजी सिभिलाइजेशन सिद्धान्तकथं लःया व्यवस्था जुइधुंकाः अन अन्नया सुरक्षाया नितिं सैन्य दस्ता, प्रशासन, राज्यया सुरक्षा निकायया व्यवस्था जुइ । थो सिद्धान्तयात जुजु मानदेवं नालाकाःगु खनेदु । मानदेवं पुलांगु यें देय्या विकास याय्त दकले न्हापां यें लःया प्रबन्ध याय्धुंकाः जक यें आवादनिसें कयाः धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजनीतिक रुपं विकास जूगु धाय्छिं ।

१.४ येंया न्हापांगु अभिलेख

सुख्वा बुँइ लःया आधार धइगु हे सर्गतं वइगु वा खः । यें देय्या पेखेरं खुसि दुसां उजाःगु खुसि थनया भूमिसिबें कोथ्याःगुलिं थनया जनजीवन तुंया लखय् आश्रित । थुगु अवस्थाय् उजाःगु भूमि मानव बसोबास योग्य थाय्कथं काय्मछिं । थथ्याःकोथ्याः मदुगु, उत्तरं दक्षिणपाखे पाःलूगु यें लःया अभावं हे विकास जुइ मफुगुयात वाःचाय्काः मानदेवं थन लःया प्रबन्ध यानाब्युगु अनुमान याय्फु । यें, केल तःखाछेंय् चोंगु अभिलेखय् मानदेवं लःया व्यवस्था याना धकाः न्हेथनातःगु दु । अभिलेखीय रुपं दक्षिण कोलीय ग्राम व कोलीय ग्राम यानाः निबोय् बोथलातःगु यें देय्या कोलीय ग्रामया केल तःखाछेंया जःधुंया अभिलेखय् थथे चोयातःगु दु -

.... शास्त्रविहिते यो निग्रहे (सं)रतः शुद्धात्मा प्रकृतेः पितेव दयते श्रीमानदेवो (नृपः)

सोप्राणै ..... युक्तात्मना.... जितवता क्षमां रक्षता सर्व्वदा

(तेने) दं श्रुति धर्मशास्त्रविहितां धर्मक्रियाडकुर्बता लोकानां सुखकाम्यया सुविमलम्पानीयमानाय्..

अनुवाद - ... शास्त्रय् धयातःकथं .... निग्रह (कय्च्याय्त) जूम्ह, यच्चुगु मन दुम्ह जुजु मानदेवं जनतायात अबुं थें हे मतिना यानादी । थःम्हं फको .... थःम्हं याःगु.... त्याकाः सदां राज्य रक्षा याःम्ह... वेद व धर्मशास्त्रय् न्हेथनातःकथं धर्म-कर्म यानादीम्ह वय्कलं दुनियायात सुख सुविधाया नितिं यच्चुगु लः हय्के बियाः (वज्राचार्य, २०२३: २) ।

फोहर वायूगु थाय्कथं विकास जुयाचोंगु थासय् चोंगु अभिलेख ५४ सेमि हाकः व १२ सेमि ब्या दु । अभिलेखय् संस्कृतं सोझोः कियातःगु दु । लिच्छविलिपिं कियातःगु अभिलेखया न्हापांगु इवःया शुरुइ आखः सीमदु । निगूगु झोलय् आपालहे आखः सीमदु । थौकन्हे थो अभिलेखया आखः ज्यलाःवंगुलिं अझ अपोः सीमदु । उकीसनं सम्वत नं सीके मफुगु अवस्था दु । अभिलेखय् मानदेवया नां कियातःगु आधारय् मानदेवकालीन खः धाय्फु । लिच्छविकालका अभिलेखय् थो अभिलेख यें देय्या हे निगूगु अभिलेखय् दुथ्याकातःगु दु । थो अभिलेखसिबें न्हापा तेबहाःया गुहमित्रया अभिलेख खः । तेबहाःया संवत् ४०२ या अभिलेखय् गुहमित्र सार्थबाहं तःगु जरुया अभिलेखय् पृथ्वीया पालना यानाचोंगु इलय् भिंगु मती तइम्ह गुहमित्रं इन्द्र नांयाम्ह सूर्ययात नीसोन व गुम्पद्रुं धाःगु थासय् ६० मानिका कुत वइगु भूमि दान यात धइगु उल्लेख दु(वज्राचार्य, २०३०, पृ. ५९) । तेबहाःया अभिलेख यें देय्या न्हापांगु अभिलेख खः । अथेखःसां केलया थो अभिलेखय् मानदेवया नां कियातःगु ल्याखं गुहमित्रया अभिलेखसिबें पुलां जुइमा धइगु अनुमान छखे दु । मेखे तेबहाः लागायात प्राचीन यें देय् दुने दुथ्याका तःगुमदु । थो ल्याखं नं केलत्वाःया अभिलेख हे न्हापांगु अभिलेख खः । थो धुंकाः मेमेगु थासय् नं संरचनात निर्माण जुयावंगु खनेदु ।

१.५ अभिभावकत्व ग्रहण याय्गु कुतः

अभिलेखय् लः हःगु प्रसंगयात थाय् बियातःगु दु । अभिलेखया आशययात अझ दुयंक दुवालेबले शास्त्रज्ञ, दकोसित कय्च्यानाः न्हावांम्ह मानदेव जनताया अभिभावक जुइत कुतः खनेदु । अबुं थें मतिना याइम्ह धकाः अभिलेख चोके ब्यूम्ह मानदेवं कालिदासया रघुवंशं प्रभावित खनेदु । रघुवंश महाकाव्यय् चोयातःगु दु—
प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ।

(दुनियायात शिक्षा बिल धाःसा, रक्षा यात धाःसा व नकेत्वंके यानाबिल धाःसा व जुजु दुनियाया नितिं अबु जुल । उमि अबुला खाली जन्मं जक खः (मिश्र, २००६, पृ. २६) । रघुवंशय् चोयातःगु थो झोः व केल तःखाछेंया शास्त्रविहिते यो निग्रहे (सं)रतः शुद्धात्मा प्रकृतेः पितेव दयते श्रीमानदेवो (नृपः) धकाः चोयातःगु झोः थ्यंमथ्यं जोःलाः । थो ल्याखं नं मानदेव शास्त्रयात तसकं परिपालना याइम्ह खनेदु । उकीसनं लिच्छविकालय् शासकत जनताप्रति तसकं सम्वेदनशील धइगु क्यं । जनतायात दुःख मजुइमा धकाः अंशुवर्माया म्हाय् छय् भारविं नक्साल व यलया मंगलय् ल्वहंहिति दय्का ब्यूगु प्रसंगया आधारय् नं लिच्छविकालय् जनतायात माःगु लःया नितिं तसकं गंभीर धइगु सी दु । हाडिगांया संवत् ३०या अभिलेखय् अंशुवर्मा लःया हिति व्यवस्था याइम्हेसित (पानीय कर्मान्तिक) २ पुराण २ पण व्यवस्था यानाब्यूगु थुकिया दसु खः (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ३०२) । थो बाहेक

नक्साल भन्सारहितिया अभिलेखय् नीलीशालाया हिति दय्कूगुलिं द्रहं, गाडा गोरु यंके मदङ्गु व्यवस्था (वज्राचार्य २०३०, पृ. ३५५), यलया तःइयाःया जिष्णुगुप्तया संवत् ४८ य् थम्बु, गाडशुल व मूलबाटिका गांयापिन्त व्यवस्था याःगु लःधःया लः मेपिन्सं छेले दइमखु धङ्गु प्रसंगं (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ४०२) उगु ईया शासकपिं जनतां छेलीगु लःयात कयाः गुजोःगु अवधारणा दु धङ्गु क्यं । केल तःखाछें नं थुक्रिया हे छगू दसू खः ।

१.६ जनताया नितिं लःया व्यवस्था

अभिलेखया आधारय् अभिलेख लुयावःगु केल लागा लःया नितिं समस्याग्रस्त धङ्गु क्यं । समुद्री सतहं १३०५ मिटर निसें १२९२ मिटर उचाइलय् लाःगु येँय् (थँहिति निसें वन्दे) उत्तरं दक्षिण पाःलू । भौगोलिक रुपं पूर्वय् तुखुचा वा तिंख्यःया धोप, उत्तरय् सामाखुसि, पश्चिमय् विष्णुमति व दक्षिणय् वागमति न्ह्यानाचोसां चोय् न्हेथनागु प्यंगुलिं लःया स्रोतं येँ दुने सिंचाइ जुइमखु वा बस्तीदुने लः हय् फइमखु । उकीसनं लःया प्रकृतिकथं पाःलूथाय् लः बाःवनी । येँ दुने चोंगु बस्ती पेखेरं हे उचाइलय् लाः । थुकिं यानाः येँ दुने लःया व्यवस्था याय्मफयाः गुल्जार जुइमफूगु इलय् मानदेवं लः हय् धुंकाः जक थो लागा गुल्जार जूगु अनुमान याय्छिं । उकीसनं मानदेवं लःया प्रवन्ध याय् धुंकाः उगु लःयात अझ अपोः व्यवस्थित व लिपा थ्यंके संरक्षण याय् राजकीय निर्देश हे जारी जूगु दु । राजकीय निर्देश जारी जूगु अभिलेख खः - वन्देया ध्रुवदेव व जिष्णुगुप्तया अभिलेख । दक्षिण कोलियग्राम अन्तर्गतया गीटापाञ्चालिकाय् लाःगु थो थासय् लःधः नं इलय् व्यलय् भिंकि धकाः निर्देशन बियातःगु दु (वज्राचार्य २०३०, पृ. ४०५) । थो अभिलेख मानदेवं व्यवस्था यानाब्यूगु लः धःया विकसित सोरूप खः ।

गांकथं जक ल्यनाचोंगु येँय् मानदेवं लःया व्यवस्था याय् धुंकाः थो थाय् लिपा वनाः सामरिक, आर्थिक, राजनीतिक व धार्मिक रुपं नं महत्वं जाःगु खः धाय्छिं । व सिबें न्ह्यः मानदेवया पालय् हाडिगाँ, नरः व मागलय् शिफुचोःया लः छेलाचोंगु खः । शिफुचोःया लखं हे उगु लागाय् जनजीवन जक मखु धार्मिक सांस्कृतिक ज्या नं न्ह्याकाचोंगु खः । थुक्रिया दसु हाडिगाँया तिसामालेपुखुली मुनीगु शिफुचोःया लः खः । थो बाहेक चोकादे नारायणया जात्राया इलय् शिफुचोनिसें धलं धलं यात्रा याइ । उबले शिफुचो स्वाःगु धः चाय्केगु धकाः धलय् आमलि पोंकी (आचार्य, २०७७, पृ. ११५) । थथे पोंकूगु आमलि हाडिगाँ थ्येनेमाः धङ्गु दु । थो धङ्गु हे शिफुचोःया धलय् छुं कथं समस्या मवः धकाः केनेगु खः । धलय् पोंकीगु आमलि लखय् दुनीमखु थुक्रिया संकेत धलय् लः दु धङ्गु खः । थुकथं हाडिगाँ लागाय् व्यवस्थित जुइधुंकूगु धःया हे छगू कचा येँय् नं हःगु धाय्छिं । उगु लः महाराजगंज, शीतल निवास, पानीपुखू (थौंकन्हे खानेपानी विभाग), लैख्यःपुखू (लैनचौर), नारांहिति, लाजिम्पात(स्काउट भवन व समाजकल्याण

कार्यालय), केशरमहल, थँबही पलेस्वां पुखुली मुंकेगु व्यवस्था जूगु दु । थो शिफुचोनिसें स्वाःगु थथ्याःगु लँपु खः । थुगु लँपुइ छुं कथंया खुसि दुमथ्याः । उगु लः स्काउट भवन लैनचौरं थँहिति व जमःपाखे न्ह्याःगु खनेदु । थँहिती बाःवंगु लखं थँहिती लःघः (घट्ट) नं न्ह्याकीगु खः । थँहिति शिफुचोः व लैनचौर सिबें कोथ्याःगु लागा खः । केशरमहल समुद्रीसतहसिबें १३०९ मिटर तःजाः । थँहिति समुद्रीसतहसिबें १३०५ मिटर तःजाः । थँहितिया लँपू जुनाः बाःवंगु लःया छकचा इखापुखू व मेगु कचा असनय् यंकातःगु खनेदु । असनय् त्यःर (तःधंगु धः)या लँपू जुनाः यंकातःगु लः केलत्वाः-वंधलय् यंकातःगु अनुमान याय्छिं । स्थानीय बासिन्दातय् दथुइ धाःसा थो लः जमलं हयातःगु धइगु दु । थुकियात केलत्वाःया अभिलेखया आधारय् नं पुष्टि याय्त बः ब्यूगु दु । थँहिति इखापुखु जुनाः बाः वनीगु धःया लः खिल्लँ जुनाः वंधलय् ल्वाकज्याइ । थुकथं विकास जूगु लः प्रणाली न्हूधःतक यंकातःगु दु । भौगोलिक रूपं हनुमानध्वाखा कालभैरव न्ह्याःने गाः म्हुयाः स्वःबले अन धः लूगु खः । थुकियात सुरंग मार्गकथं नालाचोंगु दु । पुलांगु किपाय् बंगद्यःया लँपू चांगःलँ थें धः खनेदु ।

१.६.१ चिशिमण्डातिलमक

अभिलेखीय रूपं मानदेवं लःया व्यवस्था याना बीधुंकाः येँ देय् थप व्यवस्थित जूगु धाय्छिं । मानदेवं व्यवस्था यानाब्यूगु लःधःया नां अभिलेखय् न्हेथनातःगु मदु । थुकिं यानाः थो धः खः वा मात्र जरुं जक धइगु न्हेसः बोलनी । अथे खःसां थःने लागा व कोःने लागया थीथी थासय् चोंगु पुखूया आधारय् थन देय्धःया व्यवस्था याःगु दु धकाः धाय्छिं । धःया नां स्पष्ट न्हेथनामतःसां जुजु शिवदेवया लगंया संवत ११९या अभिलेखया आधारय् थो प्रणालीया नां चिशिमण्डातिलमक (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ५१५) खः धाय्छिं । खय्तला थुकियात मरुसतःलिसें स्वाकाः सोयूगु नं याः । चासिं (चम्पकसिं)या सतः स्वाःगु तेबहाःपाखे न्ह्यांवनाचोंगु धःकथं चिशिमण्डातिलमकयात कयातःगु दु । थो धः इखानारां निसें न्हूधःतक विस्तार जुयाचोंगुया हे कचा खनेदु । (<http://www.kailashkut.com/index.php/2019/02/14/kashthamandap/>) । लगंया अभिलेखय् नं चिशिमण्डातिलमक धकाः उत्तर पश्चिमय् लाः धकाः न्हेथनातःगु दु । असनं वा थँहितिनिसें न्हूधःतक न्ह्यानाचोंगु थो धः भौगोलिक रूपं लगंया उत्तरपश्चिमय् हे लाः । चिशिमण्डातिलमकया व्यवस्था लिपा लिच्छविकालय् थो धःयात थप व्यवस्थित याय्त विशेष कुतः जूगु धाय्छिं । वन्देया ध्रुवदेव व जिष्णुगुप्तया अभिलेखय् दक्षिण कोलियग्राम अन्तर्गतया गीटापाञ्चालिकाय् लःधः नं इलय् व्यलय् भिंकि धकाः निर्देशन बियातःगु व थथे भिंकेबले पांचालियात भोय् नं नकि धकाः थप व्यवस्था यानातःगु दु (वज्राचार्य २०३०, पृ. ४०८) ।

१.६.२ लःया प्रबन्धलिसें जात्रा

चिशिमण्डातिलमकया व्यवस्था याय्धुंकाः येँय् सांस्कृतिक रुपं नं गति काःगु खनेदु । यल व खोपय् थें देशय् दुने लःया प्रबन्ध याय् धुंकाः उक्रिया द्यःने वा उगु लँपु जुनाः बुंगद्यः व भैरवया खः साः थें येँय् नं जनबहाःद्यःया यात्रा याःगु अनुमान याय्छिं । ऐतिहासिक प्रमाणया आधारय् येँया जनबहाः मल्लकालसिबें न्ह्योःने मवं । जुजु यक्ष मल्लया पालय् येँया जमलय् लुयावःगु द्यःयात हे जात्रा याय्गु यानाचोंगु धकाः धाय्गु याः (लक, १९८०, पृ. १५५) । अथेखःसां थो द्यः सालीगु लँपुयात ध्यानय् तय्बले येँय् चिशिमण्डातिलमकया व्यवस्था लिपाया विकास नालेछिं । येँय् लः हःगु लँपू मध्ये छपु असंया लँ नं खः । असनं निसें हनुमानध्वाखा जुयाः न्हूघःतक विस्तार जुयाचोंगु धःया आधारय् थो द्यः लिच्छविकालीन धइगु अनुमान याय्छिं । थो अनुमानयात नक्सालया लिच्छविकालीन अभिलेखं नं गुहालि याः । उगु अभिलेखय् जमलयात जमयम्बीद्रङ्ग धकाः धयातःगु दु (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ५६५) । बजाःया रूपय् थाय् काय्धुंकूगु जमयम्बी अर्थात जमल शब्दया आधारय् जनबहाद्यः नं लिच्छविकालीन धाय्छिं । खय्तला थुगु द्यःया दिगि मिं नःगुलिं नं गुलिखे प्रमाण नष्ट जुइ धुंकल । थुकिं यानाः नं जनबहाद्यःया ऐतिहासिक प्रमाण माले असफल जूगु खः । तर थौंकन्हे द्यःया रूपय् सोनातःम्ह द्यःया दुने मेम्ह हे द्यः दुगु आधारय् थो मल्लकालसिबें पुलांगु परम्पराया निरन्तरता नालेत विचाः याय् बहजू । लिसें थो द्यःया खः देय् धःया द्यःनें साली । थुक्रिया अवशेष विसं १९१० व वसिबें न्ह्योःया कालभैरव न्ह्योःनेया किपातय् धःया अवशेष खनेदनि । चोय् न्हेथना थें हनुमानध्वाखा कालभैरव न्ह्यःने गाः म्हुयाः स्वःबले अन धः लूगु आधारय् नं थो खँ पुष्टी याः । थो आधारय् नं थो द्यः धः वा लःलिसें सम्बन्धित नालेछिं ।

१.७ लिच्चः

मानदेवं येँय् लः हय् धुंकाः तःगु थुगु अभिलेखं छुं नं थाय्या विकास याय्त लः मदय्क मगाः धकाः क्यंगु दु । अभिलेखय् स्पष्ट रुपं देय्या विकास याय्गु खँ चोयातःगु मदु । अथे खःसां थो अभिलेख थनया भौगोलिक स्थिति अले थनया थाय्थासय् क्रियातःगु अभिलेखं धःया समुचित व्यवस्थापनं हे येँ देय्या विकास जूगु खः । गांया रूपय् ल्यनाचोंगु येँ देसय् लः हय् धुंकाः विटफोगेलं प्रतिपादन याःगु सिद्धान्तकथं थन भौतिक व राजनीतिक विकास जुल । राज्य प्रमुखं धःयात न्ह्यःने तयाः नागरिकया अभिभावकत्व काय्गु कुतः यात । लिपा वनाः हाडिगाँ, गोल व मागःया वैभवं जाःगु सभ्यता दुसुनाः वन । येँ देय्या सभ्यता चोजाल । थन सामरिक रूपं विकास जुल । थो ल्याखं नं मानव सभ्यताया विकास धयागु लखय् आधारित सभ्यता खः । थो खँ येँया सन्दर्भय् नं खनेदत । येँयात समृद्ध याय्गु भूमिका म्हितूगु धः प्रणाली, धलं हे लागा

बोथलेगु पद्धति अले धःया सुरक्षाया निरितिं मंकाः जात्रा यायूगु पद्धतिया विकासं लिपाथ्यंक नं नेपाःगाःया जात्रा अपोः यानाः धलय् केन्द्रित जुयाचोंगु दु । थो आधारय् नं लखय् आधारित सभ्यता धयागु जीवनयात हे न्ह्याकीगुकथं काय्फु ।

(चोमि डा. राजनलाल जोशीयात विश्वविद्यालय अनुदान आयोगं आर्थिक वर्ष ०७३/७४ य् विद्यावारिधि यायूत वृत्ति ब्यूगु खः । नेवाः संस्कृती लः विषयक विद्यावारिधिया वृत्ति ल्याः खः ०७३/७४ h&s -०४।)

लिधँसा

आचार्य, यज्ञनाथ (विसं २०७७), *हाँडीगाउँ एक परिक्रमा* । काठमाडौं : रेनुका आचार्य

मिश्र, धारादत्त (अनु), (२००६), *रघुवंशमहाकाव्यम्* । दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

वज्राचार्य, गौतमवज्र (विसं २०२३), *लिच्छविकाकालका पाँचवटा अप्रकाशित अभिलेख, पूर्णिमा*, ३(१), १-१० ।

वज्राचार्य, धनवज्र (विसं २०३०), *लिच्छविकाकालका अभिलेख* । येँ : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

Luck, John K. (1980), *Karunamaya: The Cult of Avalokitesvara-Matsyendranath in Valley of Nepal*. Kathmandu: Sahayogi Prakashan.

<http://www.kailashkut.com/index.php/14/02/2019/kashthamandap/>